

Ευρωπαϊκές Τράπεζες και Έλλάδα στον 19ο αιώνα

ἐκτός ἀπό τό καθρέφτισμα τῶν ἐνδιαφερόντων τοῦ κυρίου Λαγανᾶ, ἔνα ἐργαλεῖο πολύτιμο γιά τόν ἱστορικό τῆς ἑλληνικῆς παιδείας. Ἐνα ἐργαλεῖο τό ὄποιο, ἀναδεικνύοντας τήν ἀξία τοῦ δημιουργήματος τοῦ λόγιου βιβλιόφιλου, προετοιμάζει τήν καλύτερη δυνατή δεξίωση του. Καί αὐτό ἔχει τή σημασία του, καθὼς ἡ ἐκφρασμένη βούληση τοῦ συλλέκτη καί συντάκτη τοῦ καταλόγου εἶναι ἡ βιβλιοθήκη του νά δωρηθεῖ σέ φορέα πού θά μπορέσει νά τήν ἀξιοποιήσει μέ τόν καλύτερο δυνατό τρό-

πο. Καί δέν μπορούμε παρὰ νά εὐχηθοῦμε τό ἐργαστήρι ἐθνικῆς αὐτογνωσίας πού πρέπει καί μπορεῖ νά δημιουργηθεῖ μέ πυρήνα τή βιβλιοθήκη αὐτή, εἴτε στηθεῖ σέ φορέα πού συγκεντρώνει καί ἄλλες ὁμοειδεῖς συλλογές εἴτε ἀποτελέσει τόν ἀφετηριακό κορμό νέου φορέα, νά ἔχει τύχη ἀντάξια τῶν προσπαθειῶν πού ἀπαιτήθηκαν γιά τή συγκρότησή της καί νά καρποφορήσει γιά τό κοινό καλό.

Πόπη Πολέμη

Ευρωπαϊκές Τράπεζες και Έλλάδα στον 19ο αιώνα

KORINNA SCHÖNHÄRL, *Finanziers in Sehnsuchtsräumen. Europäische Banken und Griechenland im 19. Jahrhundert*, Γοτίγγη, Vandenhoeck & Ruprecht, 2017 (80, 507 σ.)

Στό βιβλίο μέ τίτλο *Finanziers in Sehnsuchtsräumen. Europäische Banken und Griechenland im 19. Jahrhundert* (Τραπεζίτες σέ τόπους νοσταλγίας. Ευρωπαϊκές τράπεζες καί Έλλάδα στον 19ο αιώνα), ἡ Korinna Schönhärl διερευνᾶ τήν ἐξέλιξη τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας ὡς ἐπενδυτική ἀγορά ἀπό τήν ἴδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους μέχρι τόν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Στά πλαίσια τῆς χρηματοοικονομικῆς καί τραπεζικῆς ἱστορίας, ἡ Schönhärl συνδυάζει τή μεθοδολογία τῆς πολιτισμικῆς ἱστορίας, τῆς ἱστορικῆς ἐρευνας τῶν συναισθημάτων, μέ ἐπιρροές ἀπό τήν σχολή τῶν *Annales* καί ἀπό τήν μικρο-ἱστορική προσέγγιση, μέ τίς μεθόδους τῶν νέων θεσμικῶν καί συμπεριφορικῶν οἰκονομικῶν. Ἡ Schönhärl θέτει τά ἐξῆς ἐρωτήματα: Ποιά ἦταν τά κίνητρα τῶν εὐρωπαίων δρῶντων τοῦ 19ου αἰῶνα πού τούς ὀδήγησαν νά ἐπενδύσουν στήν ἑλληνική ἀγορά ἢ νά συ-

σχετιστοῦν μέ κάποιον τρόπο μέ αὐτή. Ποιές τεχνικές ἀντληθῆς πληροφοριῶν ἀκολούθησαν ὥστε νά ἐνημερωθοῦν γιά τίς προοπτικές καί τό ρίσκο πού χαρακτηρίζαν τήν ἑλληνική ἀγορά. Ποιοί παράγοντες ἐπηρέαζαν τήν ἐρμηνεία τῶν πληροφοριῶν καί τήν ἐκτίμηση τοῦ ρίσκου πού παρουσίαζε μιᾶ ἐπένδυση, ἔνα ἐργο ὑποδομῆς ἢ ἡ ἔκδοση ἑνός δανείου. Ποιές στρατηγικές διαχείρισης τοῦ ρίσκου ἐπέλεξαν τελικά. Δανειζόμενη τό μοντέλο τοῦ J. A. Litterer γιά τήν ὀργάνωση καί διαχείριση τῶν ἐπιχειρήσεων, πού ἀναδεικνύει πῶς ἡ πληροφορία τίς διατρέχει, ἡ Schönhärl ὀργανώνει τά ἐρωτήματά της.

Πιό συγκεκριμένα τά ἐννιά κεφάλαια τοῦ βιβλίου σχετίζονται μέ ἐπενδυτικές δραστηριότητες, ὅπως ξένες ἀμεσες ἐπενδύσεις στήν Έλλάδα (μεταλλεῖα Λαυρίου-κεφ. 4, δώρουγα Κορίνθου-κεφ. 6, λίμνη Κωπαῖδα-κεφ. 7), μέ ἔκδοση δανείων στά εὐρωπαϊκά χρηματιστήρια ὑπέρ αὐτῆς (δάνεια Ἀνεξαρτησίας-κεφ. 1, δημόσιος δανεισμός τῆς περιόδου 1879-1893-κεφ. 5), μέ θεσμικές μεταρρυθμίσεις πού διαμόρφωσαν τό οἰκονομικό περιβάλλον (Διεθνῆς Οἰκονομικός Ἐλεγχος [ΔΟΕ]-κεφ. 8, Μο-

Βιβλιοκρισίες

νοπωλιακή Έταιρεία Έμπορίου Σταφίδας-κεφ. 9), αλλά και μέ κινήματα και ιδεολογίες που οδήγησαν επώνυμους τραπεζίτες, Έλληνες και ξένους μηχανικούς, και φιλέλληνες να λειτουργήσουν ως οικονομικοί και πολιτισμικοί μεσίτες (cultural brokers) για την Ελλάδα (Jean-Gabriel Eynard-κεφ. 2, Οικογένεια von Eichthal-κεφ. 3).

Τά περισσότερα από τά οικονομικά έπεισόδια που καταγράφονται στο βιβλίο έκκινούν μέ κάποιο πρόσωπο που στο ιστορικό του πλαισίου έδειξε ένα οικονομικής φύσης ενδιαφέρον για την Ελλάδα. Τά κίνητρα των δρώντων που αναδεικνύονται στη μελέτη είναι ποικίλα και διαφορετικής φύσης: τό *άγχος του ανταγωνισμού και ή διεκδίκηση μεριδίων της αγοράς* καθιστούσαν συχνά τή συμπεριφορά του ανταγωνιστή, ή «των άλλων», κρίσιμο κριτήριο της ίδιας συμπεριφοράς. Τό ένδεχόμενο έκδοσης του έγγυημένου δανείου του 1833 από ανταγωνιστή αποδεικνύεται κρίσιμος παράγοντας για τήν απόφαση του J. Rothschild (Παρίσι) να συμμετάσχει σέ αυτή. Θετικές εκτιμήσεις της αγοράς για τό δάνειο τόν οδήγουν να διεκδικήσει ακόμη και τήν αποκλειστικότητα της έκδοσης, αποκλείοντας τελικά τόν ανταγωνιστή. Δέν απουσιάζουν οί περιπτώσεις καταγγελίας του ανταγωνιστή για άνηθικότητα και ως έκ τούτου άποφυγής σύμπραξης. Τό 1909 ό Hervard Hambro κατηγορεί τόν ανταγωνιστή του Erlanger για άνηθικότητα και για επιδίωξη είσπραξης προμηθειών, όταν είναι διατεθειμένος να εκδώσει δάνεια υπό ιδιαίτερος άβέβαιες συνθήκες. Ό ανταγωνισμός δέν περιορίζεται σέ ιδιώτες, αλλά παρατηρείται και ανάμεσα σέ χώρες. Η Γαλλία και ή Μεγάλη Βρετανία ανταγωνίζονται, όχι μόνο για τό ποιά θά άσκει μεγαλύτερη έπιρροή στην Ελλάδα, αλλά και για τό ποιά θά θεωρηθεί άξια της αρχαίας έλληνικής κληρονομιάς. Στο ίδιο πνεύμα, οί Γερμανοί διπλωμάτες άσκοϋν έντονη πίεση τήν περίοδο 1879-1893, ώστε να συμ-

μετέχει τό μέχρι τότε άπών γερμανικό κεφάλαιο στο δανεισμό της Ελλάδας, διεκδικώντας μερίδιο στον οικονομικό έπεκτατισμό άπέναντι στή Γαλλία και τή Μεγάλη Βρετανία.

Ένα άλλο κίνητρο που άντιστοιχεί στο υπόβαθρο των ιστορικών προσώπων είναι ή ιδεολογία και τά κινήματα της εποχής. Ό φιλελευθερισμός και ως μέρος αυτού ό φιλελληνισμός άποτελεί τό ιδεολογικό υπόβαθρο για τό ενδιαφέρον που έδειξαν πολλά ιστορικά πρόσωπα για τήν ελληνική αγορά. Άξιοσημείωτο παράδειγμα είναι ό Jean-Gabriel Eynard, μέ τό πλούσιο, έπίμονο και έμπρακτα άποδεδειγμένο φιλελληνικό ενδιαφέρον του. Έπίσης ό σαινσιμονισμός χαρακτήρισε τό ήθος πολλών τραπεζιτών, όπως του Gustave d'Eichthal, που πίστεψε στην πρόοδο της νεώτερης Ελλάδας. Άρκετοί είναι οί έπιστήμονες (μηχανικοί, νομικοί) που, έπηρεασμένοι από τήν πίστη στην πρόοδο του σαινσιμονισμού, υποστηρίζουν ότι ή Ελλάδα μπορεί να αναπτυχθεί μέ τις κατάλληλες επενδύσεις και μεταρρυθμίσεις, τήν είσοδή τεχνολογίας, και της έπιστημονικής προόδου.

Κίνητρα πολιτικής φύσης παρατηρούνται στην σύμπλευση μέ τις υποδείξεις του τότε Έπυργου έξωτερικών Bismarck προς τόν Γερμανό τραπεζίτη Gerson von Bleichroder. Ό Gerson von Bleichroder, άν και αρχικά διατακτικός, τελικά συμμετέχει στο δανεισμό του ελληνικού κράτους μεταξύ 1879 και 1893, παρότι τόν θεωρούσε ιδιαίτερος ρισκοκίνδυνο, για να διατηρήσει τήν καλή του σχέση μέ τόν Bismarck. Τέλος ή *εξάρτηση από πρότερες έπιλογές* (path dependence) είχε συχνά ως αποτέλεσμα τήν έπιμονή στην όλοκλήρωση ενός έργου που παρουσίαζε δυσκολίες. Τά αρχικά κόστη και επενδύσεις στην περίπτωση της διάνοιξης της δώρυγας της Κορίνθου δέν επέτρεπαν τή διακοπή των εργασιών ακόμη και όταν άποδείχθηκε τεχνικά ιδιαίτερος δύσκολη ή όλοκλήρωση του

ἔργου. Τά συνεχόμενα δάνεια γιά τήν ολοκλήρωση τοῦ σιδηροδρομικοῦ δικτύου ἀποτελοῦν ἕνα ἐπιπλέον σχετικό παράδειγμα.

Ἐνα ἐπόμενο στάδιο στήν ἐξέλιξη τῆς συμπεριφορᾶς τῶν ἱστορικῶν ὑποκειμένων εἶναι ἡ *συλλογή πληροφοριῶν* γιά τήν ἑλληνική ἀγορά ἀπό τοὺς ἐνδιαφερόμενους. Ἡ συστηματική ἀντλήση καί ὁ χειρισμός πληροφοριῶν ἐμφανίζεται γιά πρώτη φορά τόν 19ο αἰώνα, ἀναπτύσσοντας μιά σειρά ἀπό τεχνικές. Μιά πρώτη πηγή πληροφοριῶν εἶναι οἱ *γραπτές* πού ἀπευθύνονται σέ ἕνα εὐρύ κοινό, ὅπως δημοσιεύσεις σέ ἐφημερίδες ἢ ἐνημερωτικά δελτία πού ἐκδίδουν οἱ ἐνδιαφερόμενοι φορεῖς, λόγου χάριν ἡ Διεθνής Ἐταιρεία τῆς Θαλάσσιας Διώρυγας τῆς Κορίνθου, καί οἱ ἐτήσιες ἐκθέσεις τῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ ΔΟΕ.

Μιά ἄλλη τεχνική ἀντλήσης πληροφοριῶν εἶναι ἡ ἀνάθεση σέ εἰδικούς νά συγγράφουν ἐπιστημονικά *ὑπομνήματα καί ἐκθέσεις*, κυρίως στήν περίπτωση τῶν ἄμεσων ξένων ἐπενδύσεων. Οἱ ἐνδιαφερόμενοι ἀνέθεταν σέ ἐπιστήμονες (νομικούς, μηχανικούς μεταλλείων, γεωλόγους) τή συγγραφὴ ἐκθέσεων σχετικὰ μέ τήν τεχνική σκοπιμότητα καί τήν ἐκτίμηση τοῦ κόστους τοῦ ἔργου. Ἐνδεικτικά παραδείγματα εἶναι οἱ ἐκθέσεις τοῦ Α. Κορδέλλα γιά τὰ μεταλλεῖα τοῦ Λαυρίου, τοῦ μηχανικοῦ Dauzat γιά τή διώρυγα τῆς Κορίνθου, καί χημικῶν καί νομικῶν γιά τήν ἀποξήρανση τῆς λίμνης Κωπαΐδας. Χαρακτηριστικές ἦταν καί οἱ *χημικές ἀναλύσεις* δειγμάτων (παραγγελία δείγματος σκωριῶν τοῦ Λαυρίου ἀπό τόν πατέρα τοῦ Serpieri σέ ναυτικούς καί ἀνάλυσή του στή Σαρδηνία, ἀποστολή δείγματος ἐδάφους ἀπό τήν περιοχή τῆς λίμνης Κωπαΐδας στό ἀνώτατο χημικό ἐργαστήριο τῆς Γαλλίας ἀπό τόν Ἄγγλο κεφαλαιοῦχο J. C. F. Lee). Ἀκόμη, ἀξίζει νά προστεθεῖ ὅτι συγγράφονται ὑπομνήματα σέ σχέση μέ τήν οικονομική κατάσταση τῆς χώρας αὐτή τήν ἐποχή (ὑπό-

μνημα Βρετανοῦ E. F. Law καί Γάλλου Roux λίγο πρὶν τήν πτώχευση τοῦ 1893).

Ἐνα ὄχι καί τόσο γνωστό ζήτημα στήν ἑλληνική ἱστοριογραφία εἶναι ἡ περίπτωση τῆς βαυαρο-γαλλικῆς οἰκογένειας τραπεζιτῶν von Eichtal. Στό βιβλίο καταγράφεται ἡ ὀργάνωσή τῆς μέ σκοπό τήν πληροφοροφύηση γιά τήν ἀγορά τῆς Ἑλλάδας, ἀναδεικνύοντας ἔτσι τὰ *κοινωνικά καί οἰκογενειακά δίκτυα* ὡς μιά ἀκόμη πηγή ἀντλήσης πληροφοριῶν γιά μιά ἀγορά. Οἱ τραπεζίτες von Eichtal ἀνέλαβαν θέσεις πού σχετίζονταν μέ τήν Ἑλλάδα (ὁ Simon ἐξέχουσα θέση ἐπὶ τῶν οικονομικῶν στήν βαυαρική αὐλή, ὁ Wilhelm, ἀντιπρόεδρος τοῦ Simon, ἐργασία γραμματείας στή βαυαρική αὐλή στό Ναύπλιο, ὁ Adolphe, γενικός πρόξενος τῆς Ἑλλάδας στό Παρίσι) καί μάλιστα ἕνα νεώστορο μέλος τῆς οἰκογένειας αὐτῆς, ὁ Gustave, ἔνθετος σαινισμονιστής, ἐπισκέπτεται τήν Ἑλλάδα (1833-1835) μέ σκοπό τήν διερεύνηση ἐπενδυτικῶν εὐκαιριῶν. Ὁ Gustave δέν μπορεῖ νά ὀμαδοποιηθεῖ ἀπλῶς σέ μιά ἀκόμη πηγή πληροφοριῶν, αὐτῆ τῶν *ταξιδιωτῶν*. Τό ἡμερολόγιο καί ἡ ἀλληλογραφία του ἀναδεικνύουν μιά ἰδιαίτερη προσωπικότητα, συγκινημένη ἀπό τήν περίπτωση τῆς Ἑλλάδας, πού διαθέτει ἰδιαίτερη δξύνουια στήν ἐπισήμανση μεταρρυθμίσεων καί ἐπενδύσεων πού ἔχει ἀνάγκη ἢ οἰκονομία τῆς. Κάποιες ἀπό αὐτές πραγματοποιήθηκαν μεταγενέστερα (διανομή ἔθνικῶν γαιῶν, ἀποξήρανση λίμνης Κωπαΐδας) καί κάποιες παραμένουν ἐν μέρει ζητούμενο μέχρι σήμερα (δημιουργία κτηματολογίου, ἀποσαφήνιση ἰδιοκτησιακῶν σχέσεων καί ἰδιοκτησίας μοναστηριῶν).

Ἰδιαίτερος σημαντικὸς παράγοντας γιά τήν *ἐρμηνεία τῶν πληροφοριῶν* ἀναδεικνύεται ἡ φήμη καί ἡ ὑπόληψη πού εἶχε ἢ προωθοῦσε στίς εὐρωπαϊκῆς ἀγορᾶς τῆς. Ἡ φήμη καί τό κύρος πού ἐπικρατοῦσε στήν ἀγορά γιά ἕναν τραπεζικό οἶκο ἦταν ἕνα εἶδος *κοινωνικοῦ κεφα-*

λαίου που οι τραπεζίτες καλλιεργούσαν προσεκτικά και φρόντιζαν να μὴν «πληγώσουν» με άποτυχημένες έπιλογές. Ο J. H. Roux, λόγω τής φήμης του ως «βασιλιά του έμπορίου μολύβδου», άπολαμβάνει προνομακτής μεταχείρισης (μεγαλύτερο μερίδιο στα κέρδη, όνοματοδοσία εταιρείας) στην Hilarion Roux et Cie, που έπενδυει στα μεταλλεία του Λαυρίου. Η φήμη του Dauzat, ως σχεδιαστή τής διάνοιξης τής διώρυγας του Souez, εκτιμήθηκε από τους τραπεζίτες περισσότερο από τό γεγονός ότι δέν έπισκέφθηκε τήν Κόρινθο για τή συγγραφή τής έκθεσης που έκρινε κατά πόσον ήταν έφικτή ή έπένδυση. Η γαμήλια έπιλογή του I. Tügg να παντρευτεί τήν έγγονή του Lucien Bonapartes προσέδωσε στο κοινωνικό του κεφάλαιο τόν χαρακτηρισμό του φιλελεύθερου. Κάποιοι τραπεζίτες καλλιεργούσαν τήν εικόνα του ήθικου τραπεζίτη με μιά διάσταση ύπευθυνότητας άπέναντι στους πελάτες τους και στο κοινό που τούς έμπιστεύεται (Hambro) ή αυτου με φιλανθρωπικό, κοινωνικά υπεύθυνο προφίλ (Πεσμαζόγλου).

Τέλος, ή θετική ή ή άρνητική εικόνα που επικρατούσε στον Τύπο για τήν Ελλάδα καθόρισε πολλές φορές συναισθηματικά τους δρώντες και έπηρέασε τελικά τίς οικονομικές άποφάσεις τους. Τό θετικό *άφήγημα* άναφερόταν στην άρχαία κληρονομιά, στην πλούσια παράδοση, στην έλληνική φιλοξενία, στα γραφικά τοπία, στο εύχάριστο κλίμα, στις πλούσιες πρώτες ύλες, στους έμπιστους έταίρους, στις δυνατότητες έκβιομηχάνισης και στην ύπαρξη μιάς άγοράς με πλούσιες προοπτικές. Άπό τήν άλλη, τό άρνητικό *άφήγημα* καταδείκνυε τήν Ελλάδα ως μιά άνατολική χώρα, στα όρια του δυτικού πολιτισμού, άπειλούμενη από τήν ίδια τήν διαφορετικότητα τής, άναπαράγοντας στερεότυπα όπως διαφθορά, άναποτελεσματικότητα, νεποτισμός, και επικράτηση τής ληστείας. Η Schönhärl άφιερώνει τίς πρώτες σελίδες τής είσαγω-

γής στην εικόνα τής Ελλάδας που παρουσιάστηκε στα γερμανικά μέσα έννημέρωσης κατά τήν πρόσφατη κρίση του 2010, διαπιστώνοντας έντονες συνέχειες.

Οί τραπεζίτες και κεφαλαιούχοι, άνάλογα με τήν έρμηνεία και τήν εκτίμηση των πληροφοριών που δέχονταν, επέλεγαν στρατηγικές για τή διαχείριση του ρίσκου. Η *διαφοροποίηση του χαρτοφυλακίου* έτσι ώστε να κατανέμονται τά κεφάλαια σε διαφορετικές δραστηριότητες με διαφορετικό ρίσκο άπαντάται στην περίπτωση του χαρτοφυλακίου τής Roux de Fraissinet et Cie, που διαφοροποιούνταν άνάμεσα σε έξορυκτικές δραστηριότητες, στην έμπορία όπλων και μεταξιοϋ. Μιά άλλη μέθοδος είναι ό *διαμοιρασμός του ρίσκου* σε διαφορετικούς παίχτες, όπως φαίνεται από τή σύμπραξη του Serpieri με τόν Roux και με άλλους έταίρους για τήν ύπόθεση των μεταλλείων του Λαυρίου. Τό ίδιο κάνει και ό J. C. F. Lee όταν συμπράττει με άλλους επενδυτές για τήν ίδρυση τής Lake Copais Company. Έπιπλέον, ό Bleichroder φρόντισε να εκδώσει δάνειο για τήν Ελλάδα τό 1889 στο πλαίσιο μιάς διεθνούς *κοινοπραξίας* με τους τραπεζικούς οίκους Gibbs & Sons και Hambro & Son. Η ίδια τακτική άκολουθείται και στην περίπτωση τής χρηματοδότησης τής μονοπωλιακής εταιρείας έμπορίας τής σταφίδας από τους Hambro, Erlanger και Banque de l'Union Parisienne.

Η *σύναψη συμβολαίων* ήταν μιά έπιπλέον στρατηγική διαχείρισης ρίσκου. Ο Serpieri διενεργεί μιά εκτεταμένη άγορά γής από ιδιώτες, κατοίκους τής περιοχής τής Κερατέας, άλληλογραφώντας ταυτόχρονα με τό έλληνικό κράτος, ώστε να κατοχυρώσει ότι θά άναγνωρίσει αυτές τίς άγοραπωλησίες. Τό έλληνικό κράτος, πράγματι παραιτείται από τή διεκδίκηση γής στην όποία ήταν γνωστή ή ύπαρξη σκωριών. Στην περίπτωση τής έξαγοράς τής εταιρείας που είχε ξεκινήσει τό έργο

της αποξήρασης της λίμνης Κωπαΐδας, ο Lee εξασφάλισε την εταιρεία-άγοραστή με ένα σύνθετο πλέγμα από συμβόλαια απέναντι σε όλα τα πιθανά ρίσκα, έναντι ακόμη και της πιθανής δυσκολίας της να αποπληρώσει τόκους δανείων στην Plate Trust Loan Company.

Χαρακτηριστική είναι μία ύστατη στρατηγική αντιμετώπισης του ρίσκου, αυτή της προσφυγής σε *διπλωματική και κυβερνητική ύποστήριξη*. Ο Serpieri από πολύ νωρίς εμπλέκει τον Γάλλο και Ιταλό πρέσβη στην Αθήνα, κοινοποιώντας τους την αλληλογραφία του με την ελληνική κυβέρνηση. Στο απόγειο του Λαυρεωτικού ζητήματος ο Serpieri διεκδικεί ένα διεθνές διαιτητικό δικαστήριο, απευθυνόμενος στη γαλλική, ιταλική και ελληνική κυβέρνηση. Επίσης, η βρετανική διπλωματία εμπλέκεται στις αρχές του 20ού αιώνα στη διένεξη μεταξύ της Lake Copais Company και της ελληνικής κυβέρνησης, με σκοπό τη διευθέτησή της. Έργαλειοποιεί το ένδεχομενο έκδοσης ενός νέου δανείου για την αποκατάσταση των προσφύγων ως μοχλό πίεσης για την εξεύρεση λύσης.

Επιστρέφοντας στα ερωτήματα που θέτει η Schönhärl, η έρευνά της αναδεικνύει μία σειρά από συμπεράσματα που παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη διαλεκτική που αναπτύσσεται ανάμεσα στην επιστήμη της ιστορίας και αυτή των οικονομικών. Τα ιστορικά εύρηματα της επιτρέπουν να αναδομήσει αναλυτικά και εύριστικά εργαλεία των συμπεριφορικών και νέων θεσμικών οικονομικών. Η έρευνα της Schönhärl αποδεικνύει ότι η μεγιστοποίηση των κερδών ή ελαχιστοποίηση του ρίσκου συχνά δεν αποτελούν στόχο των οικονομικών αποφάσεων, αλλά μία ποικιλία από στοχεύσεις μās επιτρέπει να μιλάμε για δεσμευμένη ὀρθολογικότητα (bounded rationality). Το κόστος συναλλαγών (transaction costs), αποτυπωμένο στα ύψηλά ἀρχικά κόστη των

ἐπενδύσεων ή της μὴ ξεκάθαρης κυριότητας γῆς, εἶναι παρόν σε ἀρκετές περιπτώσεις. Ἡ μεροληψία, ὅπως στήν περίπτωση τῆς οἰκογένειας Eichtal, ἡ ὁποία, παρόλο τό προσεκτικά δομημένο οἰκογενειακό δίκτυο ἀντλήσης πληροφοριῶν, τελικά ἐπιλέγει νά μὴν ἐπενδύσει στήν Ἑλλάδα, ἀλλά σε ἀγορές πού γνωρίζει καλύτερα (home bias), εἶναι ἕνα ἀκόμη στοιχεῖο πού ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ τίς ὑποθέσεις τῶν νεοκλασικῶν οικονομικῶν. Ἡ ἀγελαία συμπεριφορά (herding) ἀποτυπώνεται στό γεγονός ὅτι συχνά ἡ συμμετοχή τῆς Ἑθνικῆς Τράπεζας σέ μία κοινοπρακτική ἔκδοση δανείου ἀποτελοῦσε ἀρκετή ἐξασφάλιση γιά νά συμμετέχει μία ξένη τράπεζα σέ αὐτή (Hambro, διαπραγματεύσεις μέ τήν ελληνική κυβέρνηση τό 1910), ἀφοῦ προσέδιδε μία διάσταση ἐμπιστοσύνης καί δέσμευσης τῆς ἐγχώριας οἰκονομίας στήν ἔκδοση τοῦ δανείου. Τά κίνητρα τῶν τραπεζιτῶν, ἡ ἀσύμμετρα καί ἐλλειπῆς πληροφόρηση πού προσπαθοῦν νά καλύψουν μέ τίς τεχνικές ἀντλήσης πληροφοριῶν, καί ἡ ἐξάρτηση ἀπό πρότερες ἐπιλογές προστίθενται στά ζητήματα πού δέν μποροῦν νά ἐρμηνευθοῦν ἀπό τήν ὀρθόδοξη σκέψη τῶν οικονομικῶν. Ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο ἐπενεργοῦν τό κοινωνικό κεφάλαιο, habitus καί τό θετικό ἢ ἀρνητικό ἀφήγημα γύρω ἀπό τήν Ἑλλάδα στή λήψη οικονομικῶν ἀποφάσεων ἀπορρίπτονται τήν ὑπόθεση τοῦ ὀρθολογικοῦ homo economicus τῶν νεοκλασικῶν οικονομικῶν.

Παράλληλα, εἶναι σημαντικό νά σημειωθεῖ ὅτι τά οικονομικά καί ἐπαγγελματικά κίνητρα δέν ἀπορρίπτονται ἀπό τήν ἀνάλυση. Ἐπιρεάζουν τίς οικονομικές ἀποφάσεις, ἄλλοτε περισσότερο καί ἄλλοτε λιγότερο. Δέν μποροῦν ὁμως νά ἀποδώσουν μία πλήρη εἰκόνα τῆς ιστορικῆς πραγματικότητας ἀν δέν συνδυαστοῦν μέ τά εργαλεία πού ἐπιλέγει ἡ Schönhärl νά ἀναδείξει. Σέ αὐτό τό πλαίσιο ἀξίζει νά ἀνα-

φερθεί τό συμπέρασμα της σέ σχέση μέ τήν Ἐπιτροπή τοῦ ΔΟΕ καί τόν ἀντίκτυπο πού εἶχε στήν Ἑλλάδα. Ἡ Schönhärl παραδέχεται ὅτι ὁ ΔΟΕ ἀποτελεῖ μέν ἕνα μηχανισμό κάλυψης τοῦ κενοῦ πού δημιουργοῦν οἱ ἀναξιόπιστοι θεσμοί. Τόν χαρακτηρίζει ὁμως ὡς ἕναν ἀνεπίσημο κυρωτικό θεσμό πού δέν μποροῦσε de facto νά ὑποχρεώσει τήν Ἑλλάδα νά ἀποπληρώσει τά δάνειά της. Ἔτσι ἀναρωτιέται γιά τούς παράγοντες πού ὁδήγησαν στήν ἀποκατάσταση τῆς ἐμπιστοσύνης τῶν χρηματαγορῶν στήν Ἑλλάδα μετά τήν πτώχευση τοῦ 1893: τῆ θετική ἐξέλιξη τῆς ἰσοτιμίας στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα πού παρήγαγε ἐξαιρετικά θετικές ἀναφορές γιά τήν ἑλληνική ἀγορά καί βελτίωνε τίς προοπτικές κερδοφορίας τοποθετήσεων στήν Ἑλλάδα: τῆ βελτίωση τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν μέσω τῆς μείωσης τῶν εἰσαγωγῶν καί τῆς αὐξησης τῶν ἐμβασμάτων ἀπό ἑλληνες μετανάστες· τήν ἐξασφάλιση παλαιότερων ἐπενδύσεων καί τό ἄγχος ἀπώλειας μεριδίων τῆς ἀγορᾶς ἀπό πλευρᾶς ἐπενδυτῶν. Ὡς ἐκ τούτου, ὁ ρόλος τοῦ ΔΟΕ στήν ἀποκατάσταση τῆς ἐμπιστοσύνης τῶν ἀγορῶν στήν Ἑλλάδα σχετικοποιεῖται ἐξαιρετικά καί καθίσταται δευτερεύων, θέση ἡ ὁποία θά μπορούσε νά προκαλέσει ἕναν ζωηρό διάλογο.

Ἔνα ἀκόμη ἀξιόλογο ἀποτέλεσμα τῆς μεθοδολογικῆς προσέγγισης τῆς Schönhärl εἶναι ἡ ἀνάδειξη μιᾶς πλούσιας καί συνεκτικά παρουσιαζόμενης *ἀνθρωπογεωγραφίας*. Ἡ ἔρευνα τῶν ἱστορικῶν ὑποκειμένων συνδέεται μέ τό οἰκονομικό καί κοινωνικό περιβάλλον τους. Ἀναδεικνύονται χαρακτηριστικά τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου τους, ὅπως ἡ καταγωγή τους, ἡ μόρφωση πού ἔχουν λάβει, τά συναισθήματα, βιώματα, οἱ ἀξίες, οἱ ἠθικές, πολιτισμικές καί κοινωνικές ἀναφορές πού ἔχουν. Ἔτσι τό βιβλίο παρουσιάζει μιᾶ πλούσια συλλογή ἀπό βιογραφικά στοιχεῖα τῶν ἱστορικῶν προσώπων, πού συμπληρώνουν τά ἐρωτήματά της. Τά κίνητρα τῶν δρώντων

ἀναλύονται διεξοδικά, χωρίς νά ταξινομοῦνται ὅλα καί ἐνιαῖα ὡς «ἰδεολογία».

Ὀλοκληρώνοντας, δύο κριτικές παρατηρήσεις γιά τό βιβλίο. Πρῶτον, οἱ ἐγγυήσεις (collateral) τῶν δανείων δέν περιλαμβάνονται στήν ἀνάλυση. Δύο διαστάσεις τῶν ἐγγυήσεων συσχετίζονται μέ τά ἐρωτήματα τῆς Schönhärl. Οἱ ἐγγυήσεις θά μπορούσαν νά θεωρηθοῦν ἕνα μέσο διαχείρισης πιστωτικοῦ κινδύνου καί νά ὁμαδοποιηθοῦν ἀντιστοίχως στίς τεχνικές διαχείρισης τοῦ ρίσκου. Ἐπίσης ἡ σύναψη κάθε δανείου ἐνδεχομένως νά συνοδεύεται ἀπό σχετική ἀντληση πληροφοριῶν γύρω ἀπό τίς πιθανές ἐγγυήσεις. Δεύτερον, μιᾶ τοποθέτηση ἀπό τήν πλευρά τῆς Schönhärl γιά τήν ἐπιλογή τῶν συμπεριφορικῶν καί νέων θεσμικῶν οἰκονομικῶν ὡς θεωρητικοῦ πλαισίου θά ἦταν βοήθητική. Τά εὐρήματά της θά μπορούσαν ἐνδεχομένως νά ἀποδειχθοῦν χρήσιμα καί γιά πιό ἐτερόδοξες σχολές τῶν οἰκονομικῶν, ὅπως αὐτή τῶν μετα-κενυσιανῶν ἢ καί τῆς μαρξιστικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας.

Μέ ἀφορμή τῆ μελέτη καί τά εὐρήματα τῆς Schönhärl, θά ἤθελα νά καταγράψω μερικά συμπεράσματα πού φιλοδοξῶ νά προκαλέσουν ἕναν παραγωγικό προβληματισμό καί νά ἐλεγχθοῦν ὡς πρὸς τῆ συνέχεια πού παρουσιάζουν σέ σχέση μέ τήν σημερινή ἐποχή. Πρῶτον, ἡ μελέτη τῆς Schönhärl προσφέρει ἱστορικά παραδείγματα πού ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ ἐκτίμηση τοῦ ρίσκου ἐπηρεάζεται ἀπό ὑποκειμενικές ἀξιακές κρίσεις. Ὡς ἐκ τούτου μιᾶ ἐνιαῖα, ἀντικειμενική ἀντίληψη καί ποσοτική ἐκτίμηση τοῦ ρίσκου πού νά ἀφορᾶ σέ ὅλους τούς παίκτες εἶναι ἀδύνατη. Δεύτερον, ἡ σαφήνεια καί τό ξεκαθάρισμα τῶν ἰδιοκτησιακῶν δικαιωμάτων καί τῆς κυριότητος ἐπὶ τῆς γῆς ἀποδεικνύονται κρίσιμο μέλημα τῶν ἐπενδυτῶν στήν περίπτωση τῶν ἄμεσων ξένων ἐπενδύσεων. Ἐπιπλέον, ὁ ἐντοπισμός τοῦ ρίσκου καί ἡ προσπάθεια διασφάλισης ἀπέναντί του δέν ὁδηγεῖ ἀπα-

ραϊότητα και στην έπιτυχή άποφυγή των κινδύνων πού συνδέονται με αυτό. Και στην περίπτωση των μεταλλείων του Λαυρίου και στην περίπτωση της λίμνης Κωπαΐδας οί έπενδυτές έντόπισαν ώς προβληματικά τά κυριαρχικά δικαιώματα έπί γής (property rights), προσπάθησαν νά τά άποσαφηνίσουν, αλλά τελικά αυτά ήταν πού δημιούργησαν προβλήματα στην έπένδυση, με γενικότερες κοινωνικές και οικονομικές διαστάσεις. Τέλος, έννοιες όπως ή ήθική, ή ιδεολογία, ή κουλτούρα, ή φήμη και τό κύρος άποτελοϋν καθοριστικούς παράγοντες, πού έπηρεάζουν τή λήψη οικονομικών άποφάσεων. Συνεπώς έναλλακτικές οικονομικές προσεγγίσεις, πού είναι σε θέση νά συμπεριλάβουν αυτές τίς έννοιες στην άνάλυσή τους, έρμηνεύουν με πολύ πιό άποτελεσματικό τρόπο τήν οικονομική πραγματικότητα, σε αντίθεση με τά νεοκλασικά οικονομικά.

Συμπερασματικά, ή μελέτη της Schönhärl συμβάλλει πολλαπλώς στα έρευνητι-

κά πεδία της χρηματοοικονομικής ιστορίας και της οικονομικής ιστορίας της Έλλάδας. Η ποικιλία και τό πλήθος των οικονομικών έπεισοδίων πού περιέχονται στό βιβλίο άναδομούν με έξαιρετική πληρότητα τό έλληνικό και εύρωπαϊκό ιστορικό πλαίσιο του 19ου αιώνα. Τά έρωτήματά της σε σχέση με τό ρίσκο και, κυρίως, ή άλληλοσύνδεσή τους για τήν περίπτωση της Έλλάδας του 19ου αιώνα είναι κάτι καινοτόμο. Οί πηγές πού μελετά υπό τό πρίσμα των σχετικών έρωτημάτων άναδεικνύουν μία νέα ιστορική πραγματικότητα. Οί διαστάσεις της *άνθρωπογεωγραφίας* και του θετικού ή άρνητικού άφηγήματος γύρω άπό τήν Έλλάδα πού άναλύθηκαν παραπάνω είναι θεματικές ιδιαίτερου ένδιαφέροντος.

Τό βιβλίο της Schönhärl άποτελεί μία έξαιρετική έργασία, προσφέρει μία φρέσκια ματιά σε παλιά γεγονότα και άξιζει νά μεταφραστεί στα έλληνικά.

Δάφνη Παπαδάκη